

Hein Klemann

HAARLEM! EEN GESCHIEDENIS

Haarlem!

Deze publicatie verschijnt onder auspiciën van de Historische Vereniging Haarlem.
De redactiecommissie bestond uit: Martin van Bleek, Maarten Brock, Paul Knevel
en Piet de Rooij.

Haarlem!

Een geschiedenis

HEIN KLEMANN

Hilversum
Verloren
2023

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door de Stichting Henk Vijn.

Afbeelding op het omslag: Gezicht op Haarlem vanuit het noordwesten, met de blekerijen op de voorgrond, Jacob Isaacksz. van Ruisdael, ca. 1652-ca. 1682.
Rijksmuseum Amsterdam.

ISBN 9789464550665

© 2023 Hein Klemann
Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp: Rombus / Tanja Stropsma, Hilversum
Typografie: Rombus, Hilversum
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publishers.

Woord vooraf

Over de geschiedenis van Haarlem is veel geschreven. Afgezien van enige korte studies van de stadsarchivarissen Gerda Kurtz en Jaap Temminck ontbreekt echter een overzicht. Uiteraard wil ik niets tekortdoen aan het werk van Kurtz en Temminck, maar hun studies zijn inmiddels respectievelijk tachtig en veertig jaar oud en zijn in hun opzet bedoeld als een eerste kennismaking. Dat geldt niet voor *Deugd boven geweld*, het werk uit 1995 verschenen bij gelegenheid van 750 jaar stadsrechten. Aan dat werk, dat ook alweer ruim 25 jaar oud is, kleven echter alle positieve en negatieve aspecten van een bundel bestaande uit deelstudies. Uiteraard is ernaar gestreefd om voor elke deelstudie een specialist te vinden, hetgeen tot positief effect heeft dat er heel goede studies over specifieke aspecten van het stedelijk leven in staan. Hoe de verschillende aspecten van het stedelijk leven zich ten opzichte van elkaar verhouden, komt evenwel nauwelijks aan de orde. Bovendien zijn er aspecten buiten beschouwing gelaten, wat vooral voor het economisch leven een grote lacune is. Mijns inziens moet in een stadsgeschiedenis dat economische leven juist voorop staan.

Het feit dat er steden zijn ontstaan en mensen niet gelijkmatig verspreid over het land wonen, heeft in hoge mate te maken met de economie. Natuurlijk spelen ook veiligheid en geschiktheid van het land tot bewoning een rol, maar het bestaan van steden wordt in hoge mate verklaard doordat schaalvoordelen, clustervorming en de kosten van afstand in economische transacties ertoe leiden dat economische activiteiten veelal in de buurt van elkaar plaatsvinden. Haarlem is een stad. Daarom moet de vraag worden gesteld waarom hier een zodanige cluster van economische activiteit kon ontstaan en in stand blijven dat het leven van die stad daarop kon worden gebaseerd. Het zal blijken dat het in stand blijven van een economisch centrum helemaal niet zo vanzelfsprekend is als sommige economen ons doen geloven. Vanaf het midden van de 17de eeuw tot na de Franse Tijd maakte Haarlem een neergang door, die erop uit leek te draaien dat de stad zou uitsterven en ook na de jaren '70 van de 20ste eeuw daalden, ten gevolge van het verloren gaan van de 19de-eeuwse industrie die haar weer groot had gemaakt, het aantal inwoners en het aantal huizen sterk. De economie is derhalve essentieel en bepaalt in hoge mate de mogelijkheden, ook voor allerlei andere aspecten van het stedelijk leven. Dat neemt niet weg dat een stad naast een economisch, ook een politiek, religieus, sociaal en cultureel leven kent en dat al die aspecten van het stedelijk samenleven samenhangen. Uiteraard is het onmogelijk ze allemaal tegelijkertijd en in hun samenhang te beschrijven. Vandaar dat er in dit boek een vrij strikte indeling is gemaakt.

Na een inleidend hoofdstuk volgt eerst een hoofdstuk over de geografische omgeving van de stad en de ontwikkeling daarvan. Doordat Haarlem ontstond op een strandwal met daaromheen een natuur die de mens nog niet in de hand had, hadden allerlei natuurlijke veranderingen invloed op de ontwikkeling van de stad. Het ontstaan van de jonge duinen, waardoor de bevolking daar weg moest, het dichtslippen van de Rijnmonding bij Katwijk, waardoor het Spaarne het enige water werd waardoor het Rijnland nog op zee kon lozen, de totstandkoming van de Zuiderzee en het IJ, de noodzaak een dam in het Spaarne te leggen om te voorkomen dat het zeewater via het IJ en het Spaarne bij noordwesterstorm de stad indrong, de groei van de waterwolf, het Haarlemmermeer: het beïnvloedde allemaal de stad. Dat gold ook voor 19de-eeuwse ingrepen om de natuur te beheersen: de inpoldering van het Haarlemmermeer en van het IJ; de aanleg van het Noordzeekanaal en het graven van Zijkanaal C. Na dit hoofdstuk over de geografische omgeving volgen er hoofdstukken die in principe chronologisch zijn geordend. Hoofdstuk 3 betreft de periode tot de dag waarop graaf Willem II Haarlem in 1245 stadsrechten verleende. Daarna kent dit boek hoofdstukken over drie grote en een kleinere periode: de periode vanaf 1245 tot de Opstand van rond 1568; de periode van de Republiek, vanaf de late 16de eeuw tot 1795; de periode vanaf het vertrek van de Fransen in 1813 tot de Tweede Wereldoorlog en de betrekkelijk korte periode van na de oorlog. Het eerste hoofdstuk over elk van de drie grote periodes gaat steeds over de economische ontwikkeling van de stad. Het economisch leven bepaalde in vele opzichten, en beperkte steeds de mogelijkheden voor de stad en haar bewoners. Daarna volgt een hoofdstuk over de politieke ontwikkelingen in dezelfde periode. Daarin wordt geanalyseerd hoe de stad werd bestuurd, hoe zij omging met hogere overheden, graven, vorsten, de Staten waarin zijzelf participeerde, maar ook hoe zij de eigen bevolking bestuurde. Ten slotte is er voor elk van die drie grote periodes een hoofdstuk over het religieuze, sociale en culturele leven van de stad, waarin ook de zorg voor armen, zieken en bejaarden wordt behandeld. Zo zijn er een drietal clusters ontstaan van telkens drie hoofdstukken die chronologisch bij elkaar horen. Deze clusters zijn steeds van elkaar gescheiden door een hoofdstuk over een periode die apart behandeld moest worden. In hoofdstuk 7 worden de Opstand en het Beleg behandeld en hoe dramatisch dit voor Haarlem uitpakte. Door de uitkomst van de Opstand ontstond zowel economisch, politiek als religieus een andere situatie. Haarlem werd een aanzienlijke stad in het belangrijkste gewest van de machtige Republiek. Voor hoofdstuk 11 over de Patriottentijd, de Bataafse Revolutie en de Franse Tijd geldt eveneens dat dit zeer dramatische jaren waren die tot een fundamenteel andere situatie hebben geleid. Het nieuwe Koninkrijk van koning Willem I is niet te vergelijken met de Republiek waarvan zijn vader, Willem V, erfstadhouder was, al waren er zeker nog elementen herkenbaar. De positie van de stad in dat Koninkrijk was echter een heel andere dan die in de Republiek. Over de derde periode die in een apart hoofdstuk, hoofdstuk 15, wordt behandeld, de Tweede Wereldoorlog, kan niet worden gezegd dat deze voor Haarlem in een heel andere situatie resulteerde. Anders dan in de eerdere apart behandelde perioden, werden in de oor-

log ontwikkelingen in het land en de stad van buitenaf opgelegd en leek het leven na de oorlog en zijn nasleep voor de stad als geheel niet zo erg veranderd. Dat er toch voor is gekozen deze periode apart te beschrijven, is omdat die jaren in menig mensenleven zeer ingrijpend zijn geweest, ook hier, en er over Haarlem in de oorlogsjaren veel is geschreven, maar een overzicht ontbreekt. Daarna is er nog een 16de hoofdstuk over de periode na de oorlog. Er is voor gekozen dat niet op te splitsen in een economisch, politiek en sociaal-cultureel hoofdstuk, maar die aspecten zijn wel in de paragraafindeling terug te vinden.

De indeling betekent dat iemand met een bijzondere interesse in de economische geschiedenis van de stad na de inleidende hoofdstukken ervoor kan kiezen alleen de hoofdstukken 3, 4, 7, 8, 11 en 12 te lezen en een paar paragrafen van hoofdstuk 15 en 16. Zo kan ook gekozen worden voor een politieke geschiedenis van de stad. Duidelijk moet wel zijn dat gepoogd is de verschillende aspecten ook in hun samenhang te bezien.

Het boek is geschreven in de jaren van corona. Dat had tot gevolg dat ik niet steeds gebruik kon maken van allerlei bibliotheken. In een aanzienlijk aantal gevallen heeft dat mij ertoe gedwongen van digitale versies van de literatuur (E-books) gebruik te maken. Hierdoor kan de paginering in de noten hier en daar afwijken van die van de papieren versie. Verder is het voor de lezer van belang te weten dat er op verschillende plaatsen in de tekst een bedrag in toenmalige munt is omgerekend naar huidige euro's. Zulke omrekeningen moeten steeds met een forse korrel zout worden genomen. Ze zijn slechts bedoeld om een indicatie te geven van de orde van grootte van het bedrag waarom het gaat. Hierbij is steeds gebruik gemaakt van de website van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) in Amsterdam: Waarde van de gulden versus de Euro <https://iisg.amsterdam/nl/onderzoek/projecten/hpw/calculate.php>.

De uiteindelijke tekst zoals die hier nu ligt, is mijn werk en ik er ben als enige op aanspreekbaar. Dat betekent niet dat ik alles alleen heb gedaan. Velen hebben mijn gezeur over Haarlem de laatste jaren moeten aanhoren. Een aantal mensen hebben zelfs de tekst geheel of gedeeltelijk gelezen en die van allerlei commentaar voorzien. Speciale dank gaat uit naar Marlies Quadvlieg en Martijn Lak, die het hele manuscript onder handen hebben genomen en mij op zowel verkeerd geplaatste komma's als allerlei belangrijker zaken hebben gewezen. Paul Knevel en Hans Blom verdienen veel dank voor hun deskundig commentaar op de hoofdstukken die hun specifieke deskundigheid betreffen. Als je als auteur een tekst terugkrijgt van een specialist die je op allerlei zwakheden daarin wijst en vooral op boeken en artikelen die nog gelezen moeten worden, is je eerste reactie dat je dit niet allemaal nog kan verwerken. Uiteindelijk heb ik dat toch gedaan en ik meen dat de betreffende hoofdstukken er veel beter op zijn geworden. Voor bijna alle hoofdstukken geldt dat ook voor de vele op- en aanmerkingen van Piet de Rooy. Ook zijn opmerkingen kwamen er vaak op neer dat ik vooral nog van alles moest lezen, maar hij wees

ook op allerlei inconsistenties in mijn tekst. Zijn werk heeft mij er bovendien toe gezet hoofdstuk 16 fundamenteel om te gooien, waardoor het werk een duidelijke afsluiting heeft gekregen. Uiteraard heb ik niet alles overgenomen van wat anderen mij aanbevolen nog te doen, maar wel veel en daardoor is de tekst veel beter geworden. Ten slotte gaat mijn dank uit naar enige medewerkers van het Noord-Hollands Archief, Maarten Brock en Alexander de Bruijn.

Maarten Brock heeft de laatste correcties, voornamelijk van taalkundige aard in de tekst aangebracht, terwijl Alexander de Bruin mij heeft geholpen bij het vinden van illustraties en kaartmateriaal. Dank jullie allen voor het vele werk en de nuttige aanwijzingen.

Hein Klemann
Haarlem, 19 februari 2023.

Inhoud

Woord Vooraf	5
Lijst met tabellen en grafieken	15
Voorwoord burgemeester Wienen	17
1 Haarlem in haar omgeving	21
Inleiding	21
Bronnen	22
Geografie	23
De economie van de jonge stad	24
Stadsuitbreidingen	25
Vreemde vorsten en de Opstand	26
Haarlem versus Amsterdam	28
Steden als economische centra	29
Verval en opleving	31
2 De geografische ruimte	35
Inleiding	35
Strandwal en wegen	35
De Beek en de Hertha-tempel	36
Hogere temperaturen, een stijgende zeespiegel en afkalvend veen	37
Het IJ en de Zuiderzee	40
3 Van drie boerderijen tot stad	45
Inleiding	45
Friezen	45
Haarlem en omgeving in de Frankische tijd	49
De Vikingen en de eerste graven van Holland	53
Haarlem en de Hollandse graven	56
De Hof en het dorp	59
Handel	64
4 Van boerenmarkt tot industriestad, 1245-1550	69
Inleiding	69
Markteconomie en urbanisatie	71

	Haarlem en de Zwarte Dood	73
	De steden aan de binnenduinenroute	77
	Haarlem, een handelsstad	79
	Haarlem, een industriestad	83
	De financiële markten	91
5	Van grafelijke vesting tot stad: Haarlem, 1245-1550	95
	Inleiding	95
	Oorlogen met de West-Friesen en Kennemers	97
	Stadsrecht en de relatie tot de graaf	99
	De grafelijke financiën	102
	Haarlem en het Henegouws Huis	103
	Hoekse en Kabeljauwse twisten	105
	Haarlemse vetes	107
	Jacoba van Beieren en de Bourgondiërs	110
	Belastingdruk en stedelijke inspraak	111
	Haarlem, Bourgondië en de Hanze	113
	Haarlem, Holland en Karel de Stoute	116
	De erfenis van Maria van Bourgondië	117
	Belasting en oproer	119
	Het bankroet	123
	Grote Pier, Spaarndam en de dijken	125
	Haarlem en Habsburg	127
6	Verburgerlijking, 1250-1550	131
	Inleiding	131
	De eerste Haarlemse kloosters	133
	Volksreligie en stedentrots	140
	De moderne Devotie	147
	Reformatie	151
	Liefdadigheid en sociale zorg	158
	Kroegen, prostitutie en criminaliteit	162
	Kunst en cultuur	168
7	De Opstand en het Beleg	177
	Inleiding	177
	Economische achtergronden	180
	De religieuze strijd	185
	Alva	191
	Een corrupte schout	193
	Haarlem kiest voor de Opstand	194
	De eerste gevechten	199
	Kenau	201

	Haarlems val	203
	De kosten van het Beleg	206
	Terugkeer naar de Opstand	209
8	Gouden eeuw en arme tijden. Migratie, herstel, bloei en verval	215
	Inleiding	215
	Schadevergoeding	218
	De zuidelijke Nederlanden	220
	Vlamingen en Brabanders in Haarlem	222
	De draperie	224
	Haarlems linnen	226
	Immigranten en industrie	231
	Horigheid in Silezië en de trans-Atlantische slavenhandel	233
	Haarlem en Amsterdam	235
	De ontwikkeling van de stad	239
	Neergang	244
	Protectie	246
	Conclusie	249
9	Haarlem in de Republiek	253
	Inleiding	253
	Het stadsbestuur en zijn machtsmiddelen	254
	Het ontstaan van de Republiek	258
	Haarlem en de bestandstwisten	261
	Nieuwe verhoudingen	265
	Haarlem als aanvoerder van de oorlogspartij	267
	Haarlem en de coupoging van Willem II	272
	Haarlem en de Ware Vrijheid	275
	Het Rampjaar, 1672	279
	Financiële problemen en fiscale onmacht	285
	Het Tweede Stadhoudersloze tijdperk en Willem IV	289
	Het Pachtersoproer	292
	Blijvende spanningen	300
10	Haarlems Gouden Eeuw en diepe val ...	303
	Inleiding	303
	Migranten	304
	Een multiculturele samenleving	306
	Religieuze diversiteit: de cijfers	309
	Godsdienstvrede, 1577-1581	316
	Religieuze minderheden	320
	De organisatie van de minderheidskerken	327
	Armenzorg	330

	Samenleven in een multiculturele stad	338
	Publieke opinie	342
	Schilderkunst	345
	Verlichting en Genootschappen	351
11	Gisteren was de Pruis in 't land... en nu die kale Fransen!	359
	Inleiding	359
	De Vierde Engelse oorlog	362
	De patriotse opstand	367
	Burgeroorlog	369
	Revolutie in Haarlem	372
	Oranje, de Britse gezant en Pruisen	376
	Oranje hersteld	377
	En nu die kale Fransen...	382
	Haarlem en de Bataven	387
	Bataafse economische politiek	389
	Onderwijsvernieuwing	392
	Fiscale problemen	396
	De gilden	398
	Haarlems ondergang	400
	De stad en de staat	404
	Koning Lodewijk en Haarlem	408
	Ingelijfd	411
12	Haarlem, een industriestad, 1815-1940	415
	Inleiding	415
	Willem I en zijn koninkrijk	416
	De nieuwe textielindustrie	418
	De infrastructuur	422
	De industrie en de stad	430
	De stad tegen de industrie	434
	De voorstad groeit	437
	De Eerste Wereldoorlog	443
	Het interbellum	448
13	Van oude elites en opkomende democratie	457
	Inleiding	457
	De omwenteling van 1813	458
	Haarlems oude elite hersteld	463
	Naar een nieuwe grondwet	466
	De nieuwe tijd en de oude elite	470
	Verschuivende verhoudingen	475
	Annexaties	477

	Emancipatiebewegingen en nieuwe politieke idealen	480
	Algemeen kiesrecht	485
14	Van elitegezelschap naar massasamenleving	491
	Inleiding	491
	Haarlemmers en hun godsdienst	493
	Katholieke herleving	495
	Verdeeldheid in protestants Haarlem	504
	De Joodse gemeenschap	508
	Buitenkerkelijken	509
	Pauperisme	510
	Armenzorg	515
	De sociale kwestie	519
	Riolering en vuilnis	522
	Drinkwater en cholera	527
	Volkshuisvesting	530
	Haarlems werklozen in de jaren '30	534
	Onderwijs	541
	De culturele burgerij	548
	Kermis en cafés	555
15	Een gewone stad in een bijzondere tijd: Haarlem 1940-1945	563
	Inleiding	563
	Economische oorlogsvoorbereiding in Haarlem	565
	Haarlems demografische ontwikkeling	567
	Haarlems economie tijdens de bezetting	569
	De Arbeidsinzet	577
	Lokaal bestuur en bezetting	585
	Jodenvervolging	600
	Bommen en bunkers	607
	Onderdrukking en Verzet	610
	Van Dolle Dinsdag tot de Bevrijding	621
16	Haarlem in jaren van welvaart, 1945-2020	635
	Inleiding	635
	De demografische ontwikkeling	637
	Economische ontwikkeling	641
	Van gastarbeiders tot Haarlemmers met een migratieachtergrond	644
	Nieuwbouw en stadsvernieuwing	647
	Het moderne verkeer	657
	Het politieke leven	660
	Haarlem, religieus en cultureel	673

17	Epiloog	683
	Noten	691
	Primaire bronnen	783
	Literatuur	786
	Personenregister	824

Tabellen en grafieken

- Tabel 6.1 *Aantal geregistreerde gevallen van moord en doodslag, overig geweld en dood- en geweldstraffen per jaar in absolute aantallen en per 100.000 inwoners, 1370-1569, p. 163*
- Tabel 10.1 *Religieuze verdeling in Haarlem rond 1580, 1620, 1707 en in 1795, p. 312*
- Tabel 12.1 *Bevolkingsontwikkeling in de agglomeratie Haarlem, 1830-1927, p. 438*
- Tabel 12.2 *Bevolkingsontwikkeling in de agglomeratie Haarlem, 1830-1927, Indexcijfer 1830=100, p. 438*
- Tabel 12.3 *Bevolkingsontwikkeling in de agglomeratie Haarlem, 1830-1927, Jaarlijkse gemiddelde groei ten opzichte van het vorige jaar. Voor 1830: gemiddelde jaarlijkse groei sinds 1795, p. 438*
- Tabel 14.1 *Religieuze verdeling in Haarlem. Absolute aantallen, 1791-1920, p. 495*
- Tabel 14.2 *Religieuze verdeling in Haarlem. Percentage van het totaal, 1791-1920, p. 495*
- Tabel 15.1 *Demografische gegevens Haarlem 1938-1946, p. 568*
- Tabel 15.2 *Indexcijfer aantal inwoners (1938=100) en demografische gegevens per 1000, 1938-1946, p. 568*
- Tabel 15.3 *Werkgelegenheid in Nederland, Arbeidsinzet en werkloosheid in Haarlem, 1938-1943, p. 572*
- Tabel 15.4 *Rendement van het totale vermogen Haarlemse industriële bedrijven, 1938-1948. Indexcijfers 1938=100, p. 573*
- Grafiek 7.1 *Indexcijfers (1515=100) koopkracht in Haarlem van geschoolde arbeiders (meester metselaars) en ongeschoolde arbeiders (opperlieden) 1480-1580, p. 182*
- Grafiek 7.2 *Belastingdruk in Holland in duizenden Vlaamse groten (1505-1565), p. 183*
- Grafiek 16.1 *Bevolking Haarlem in duizenden personen, 1945-2020, p. 639*
- Grafiek 16.2 *Bevolkingsontwikkeling Haarlem in duizenden personen, 1945-2020, p. 640*
- Grafiek 16.3 *Uitslagen gemeenteraadsverkiezingen Haarlem, 1946-2022, p. 661*

Haarlem!

Haarlem wordt vaak neergezet als een wat ingeslapen, kleinburgerlijk stadje in de schaduw van het dynamische Amsterdam. In feite werd Haarlem door zijn hele geschiedenis gekenmerkt door industrie en een daarbij horende arbeidersbevolking. Al in de 17de eeuw was Haarlem met zijn linnennijverheid een belangrijk industrieel centrum en in de 19de en vroege 20ste eeuw, wel gezien als de Tweede Gouden Eeuw, groeide het zelfs sneller dan de hoofdstad. Er ontstonden grote volkswijken en volkspartijen als de SDAP/PvdA gingen de gemeenteraad beheersen.

Haarlem wordt voor het eerst vermeld in een tussen 885 en 948 opgesteld document van de Utrechtse St.-Maartenskerk. De Utrechtse bisschop claimde daarin drie boerderijen terug die in de Vikingentijd verloren waren gegaan. Op de plek van die boerderijen vestigden de Hollandse graven een hof, die zich ontwikkelde tot een militair centrum. Uit die militaire nederzetting kon een stad groeien doordat in de 13de eeuw het Spaarne een schakel werd in de route tussen de Hanzesteden aan de Oostzee en rijke Vlaamse steden als Ieper, Brugge en Gent. Aan een stad van handelaren, ambachtlieden en steeds meer arbeiders werden politiek, economisch, religieus en cultureel andere eisen gesteld dan aan een legerplaats. Het bestuur en de rechtspraak kwamen bij belangrijke burgers te liggen. Ook het sociale, religieuze en culturele leven paste zich toen en telkens opnieuw aan als de stad een nieuwe fase van ontwikkeling doormaakte. Soms gebeurde dat geleidelijk, soms met geweld. In dit boek is geprobeerd het economische, sociale, politieke en culturele leven in Haarlem en van de plaats van die stad in haar omgeving vanaf de eerste oorsprong tot de huidige tijd in zijn samenhang te beschrijven.

